

Η διαχείριση του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου (1985 – 2010)

Κατερίνα Μανούσου-Ντέλλα

Η πόλη της Ρόδου βρίσκεται στο σταυροδρόμι των θαλάσσιων, ναυτικών και εμπορικών, δρόμων βορρά-νότου και ανατολής-δύσης (Κωνσταντινόπουλος 1986), γεγονός που οδήγησε στη συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων και πολιτισμικών ρευμάτων στον προνομιακό αυτό χώρο της Μεσογείου (Braudel 2000· Benevolo 1997) που υπήρξε το θέατρο δραματικών ιστορικών γεγονότων και αντιπαραθέσεων (Εικ. 1).

Εκεί εκτυλίχθηκαν πέντε τουλάχιστον πασίγνωστες, σκληρές και μακροχρόνιες πολιορκίες: η πολιορκία του Δημητρίου του Πολιορκητή (Κοντής 1963· Φιλήμονος 2004) κατά την αρχαιότητα (305–304 π.Χ.), η πολιορκία και άλωση της πόλης από τους ιππότες του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ (Luttrell 1997) κατά τη Βυζαντινή περίοδο (1306–1309 μ.Χ.), η πολιορκία των Μαμελούκων της Αιγύπτου το 1444 (De Riquer 1983), η πολιορκία των Οθωμανών Τούρκων το 1480 (Dupui 1726) και τέλος η τελευταία πολιορκία και άλωση της πόλης από τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή το 1522 (Bourbon 1726). Η πόλη όμως με τις περίφημες αρχαίες και μεσαιωνικές οχυρώσεις παρέμεινε απόρθητη και παρεδόθη στους πολιορκητές της δύο μόνο φορές, το 1309 και το 1522, μετά από συνθηκολόγηση.

Η μεσαιωνική τειχισμένη πόλη, η περίμετρος της οποίας παγιώθηκε στις αρχές του 14ου αι., κάλυψε έναν περιορισμένο χώρο στη θέση του μνημειακού κέντρου της μεγάλης ελληνιστικής πόλης (Κόλλιας 2000). Η πρώιμη βυζαντινή «Ακρόπολη» με μορφή κλειστού περιβόλου κατέλαβε το βραχώδες έδαφος ανάμεσα στα δύο κεντρικά λιμάνια της αρχαιότητας — «μεγάλος λιμνή» και «μανδράκι» — και αναπτύχθηκε σε σχεδόν απόλυτα τετράπλευρο σχήμα, σύνηθες στις οχυρώσεις της περιόδου αυτής που προέρχεται από την παράδοση των ρωμαϊ-

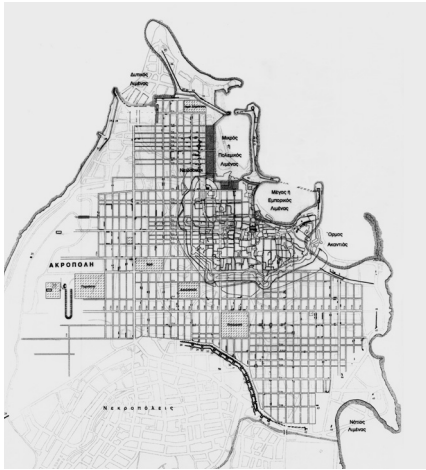

1. Γενική άποψη της τειχισμένης πόλης της Ρόδου.

κών στρατοπέδων που προσαρμόστηκε απόλυτα στον προϋπάρχοντα — «ιπποδάμειο» — πολεοδομικό ιστό (Μανούσου-Ντέλλα 2000).

Μεταξύ του 11ου και του 13ου αιώνα χρονολογείται η κατασκευή του νεότερου οχυρωματικού περιβόλου της «κάτω πόλης» ή «χώρας», του οποίου έχουν διασωθεί μόνο σποραδικά υπολείμματα ενσωματωμένα στον μεταγενέστερο πυκνό πολεοδομικό ιστό της ιπποτοκρατίας και τουρκοκρατίας, όπως αυτά αναδύονται μέσα από τις αρχαιολογικές-ανασκαφικές έρευνες (Κόλλιας 1994). Η κάτοψη της βυζαντινής οχύρωσης ακολουθεί επίσης σε μεγάλο βαθμό τη χάραξη οδών του «ιπποδάμειου» ρυμοτομικού συστήματος, ενώ κατά περίπτωση εδράζεται σε ατόφια τμήματα αρχαίων τοίχων, που συχνά σώζονται σε μεγάλο ύψος. Η συνολική πλέον περίμετρος της ύστερης βυζαντινής πόλης φθάνει στα 2.375 μ. ενώ η επιφάνειά της τα 221 στρ.

Διαδοχικές ενισχύσεις και επεκτάσεις κατά την ιπποτοκρατία από το τέλος του 14ου αιώνα είχαν ως αποτέλεσμα την σταδιακή περιτείχιση αρχικά ανοχύρωτων περιμετρικά διατεταγμένων «προαστίων» (Μανούσου-Ντέλλα 2007). Τα δύο κεντρικά λιμάνια της αρχαίας πόλης συμπεριελήφθησαν τελικά μαζί με τους τρεις μόλους τους στην οχυρωμένη ζώνη (Εικ. 2). Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε το 1467 με την «εκ βάθρων» κατασκευή του προκεχωρημένου οχυρού, γνωστού ως «φρούριο του Αγίου Νικολάου» (Μανούσου-Ντέλλα 2002).

2

3

2. Σχέδιο γενικής διάταξης της ελληνιστικής πόλης της Ρόδου (σχεδιαστικό υπόβαθρο ΥΠΠΟ-ΚΒ' ΕΠΚΑ) 3. Γενική άποψη των οχυρώσεων, το κεντρικό τμήμα της τάφρου (αρχείο ΥΠΠΟ-ΤΔΠΕΑΕ – 2000).

Η Ρόδος θεωρείτο προμαχώνας του Χριστιανισμού στην ανατολική Μεσόγειο, αντίκρου σε μια ενδοχώρα εχθρική, όλο και περισσότερο επικίνδυνη στη διάρκεια του 15ου αιώνα (Τσιρπανλής 1995), γι' αυτό και γύρω από το αστικό τοπίο της γρήγορα αναπτύχθηκε ένα πολύπλοκο σύστημα οχυρωματικών έργων που συνεχώς επεκτείνονταν και ενισχύονταν (Gabriel 1923) (Εικ. 3).

Είναι προφανές λοιπόν ότι η κυρίαρχη στρατιωτική κατεύθυνση της οργάνωσης της πόλης καθόρισε τις αρχές της διάρθρωσης του αστικού χώρου αλλά και του ευρύτερου αδόμητου περιβάλλοντος αυτήν χώρας (Fara 1993).

Η διαδικασία κατασκευής των οχυρωματικών έργων υπήρξε μία δυναμική ενέργεια επιβολής εξουσίας στον χώρο που διατηρούσε σημαντικά υπολείμματα του πολεοδομικού ιστού της ελληνιστικής πόλης (Μιχαλάκη-Κόλλια 2007), αλλά και στοιχεία οργάνωσης του τοπίου που περιέβαλε τη βυζαντινή πόλη (Μανούσου και Παπαβασιλείου 1993). Είχε στόχο να καθυποτάξει το τοπίο και τη μέχρι τότε μορφή του, εντάσσοντας τις ογκώδεις επιχωματωμένες κατασκευές ως κυρίαρχα στοιχεία γύρω από την πόλη και διαχωρίζοντας σαφώς τον χώρο που ορίζει ο άνθρωπος από το ανεξέλεγκτο φυσικό τοπίο. Αποτέλεσμα της σημαντικής αυτής δράσης υπήρξε, όπως είναι φυσικό η πλήρης εξαφάνιση των υπολειμμάτων μνημειακών συγκροτημάτων της αρχαιότητας, που ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθο και κατά μεγάλο ποσοστό ενσωματωμένα στο φυσικό πωρόβραχο,

4

5

4. Άποψη του προχώματος της Αγγλίας και της τάφρου (αρχείο Γραφείου προγραμματικής σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ρόδου – 1990). 5. Ανεξέλεγκτη στάθμευση στην τάφρο το 1994.

αποτελώντας στην πραγματικότητα προέκταση του τοπίου. Ψηλά τείχη ορθώθηκαν ανάμεσα στα αρχαία λιμάνια αλλοιώνοντας την αρχική σχέση της ελληνιστικής πόλης με τη θάλασσα (πχ. περιοχή αρχαίων νεωρίων – οπλοστασίου), σε σχέση με τη θέση διαύλου (Μανούσου-Ντέλλα 2009) κλπ.

Η δημιουργία της τάφρου ειδικότερα ως οχυρωματικό «χαντάκι» γύρω από την οχύρωση (Κόλλιας 2006), οδήγησε στην πλήρη αλλοίωση του φυσικού ανάγλυφου του εδάφους που διαβαθμίζεται με ομαλά κατηφορικά βραχώδη πλατώματα από το ύψωμα της Ακρόπολης προς τα ανατολικά και νότια μέχρι τη θάλασσα, σχηματίζοντας μια πλατειά και βαθιά τομή στο κεντρικό τμήμα της αρχαίας πόλης (Εικ. 4).

Η τάφρος στην αρχική της μορφή υπήρξε χώρος αδιαμόρφωτος και χώρος λατόμευσης-άντλησης υλικού για την κατασκευή των τειχών, όπου δεν προβλεπόταν η παρουσία του ανθρώπου και κυριαρχούσε το φυσικό πέτρωμα, η άγρια βλάστηση αλλά και τα σκουπίδια ιδιαίτερα σε περιόδους ειρήνης. Σε περιόδους πολιορκίας, οι υπερασπιστές της πόλης φρόντιζαν για την αποψίλωση και την καθαριότητα του χώρου ώστε να διατηρεί τα χαρακτηριστικά της ως ζώνη διαχωρισμού της φονικής οχύρωσης από την ύπαιθρο χώρα, όπου ο εχθρός βρισκόταν εντελώς ακάλυπτος απέναντι στα πυρά των πολιορκούμενων (Μανούσου-Ντέλλα 2006).

Η κλίμακα του ανθρώπου ανιχνεύεται μόνο στις εξωτερικές όψεις των τειχών, των πύργων και των προμαχώνων (κανονιέρες, επάλξεις κλπ.) εκφράζοντας με τον πιο εύγλωττο τρόπο την έννοια του «κακού, του πολέμου και του χάους» με

6

6. Άποψη τάφρου — τομέα Αγγλίας — με τον χώρο ρίψης μπάζων του Δήμου Ρόδου κατά την δεκαετία του 1970 (Φωτογραφικό αρχείο αρχαιολογικής υπηρεσίας).

την οποία ταυτίζεται το «εκτός» του χώρου της πόλης, ακόμη και από την προϊστορική περίοδο (Heers χ.χ.).

Στη διάρκεια των αιώνων που ακολούθησαν τη μακρόχρονη πολιορκία και την τελική άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1522, ο μεν χώρος του περιμετρικού οχυρωματικού πρानούς (*glacis*) χρησιμοποιήθηκε ως εκτεταμένο μουσουλμανικό και εβραϊκό νεκροταφείο (Santoro 1996), ο δε χώρος της τάφρου περιήλθε σε κατάσταση χαρακτηριστικής αστάθειας, ως όριο ανάμεσα στη ζώνη της αστικής επικράτειας και στα καλλιεργημένα χωράφια και κήπους έξω από την πόλη.

Μετά τη δυναμική ιταλική παρέμβαση απομάκρυνσης των νεκροταφείων και τη συστηματική διαμόρφωση περιμετρικού άλσους, επήλθε ισορροπία, αφού αναπτύχθηκε μία μικρή παρυφή δάσους στην καρδιά της σύγχρονης Ρόδου, ως ζώνη προστασίας της τειχισμένης πόλης. Αντίθετα στην τάφρο οι συνεχείς μεταλλαγές εκμετάλλευσης και η απουσία ανθρώπινης φροντίδας υποβάθμισαν τους μνημειακούς χώρους και τους κατέστησαν σταδιακά χώρους δράσης περιθωριακών στοιχείων ή «η εύκολη λύση» για άλλες μη συμβατές χρήσεις (π.χ. ανοργάνωτη στάθμευση οχημάτων) (Εικ. 5).

Είναι σαφές ότι η φύση έχει την τάση να ξανακερδίζει γρήγορα τον χώρο από τον οποίον εκδιώχθηκε εξ' αιτίας της δράσης του ανθρώπου. Αυτό είναι προφανές στην τάφρο όπου το μικροκλίμα ευνοεί κάθε είδους βλάστηση, τόσο στους χώρους του πυθμένα, τα προτειχίσματα και τα επιχωματωμένα τμήματα, όσο και πάνω στις ίδιες τις τοιχοποιίες των οχυρωμάτων (Εικ. 6). Ιδιαίτερα στα σημεία που το μνημείο αστοχεί με εκδήλωση κατάρρευσης, όπως στα τμήματα του «αντικρήνου» της τάφρου (*contrascarpa*), η φύση εισβάλλει καλύπτοντας τα ερείπια με πυκνή βλάστηση και δέντρα, που στερεώνουν τα νέα αυτά «πρανή».

Σήμερα ο ελεύθερος χώρος της τάφρου, ως οργανικό τμήμα μιας πόλης της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO (UNESCO 1991), μας παραδίδεται φορτισμένος με ιστορικές μνήμες σε μία κατάσταση εξαιρετικά εύθραυστης οικολογικής ισορροπίας.

Η τάφος είναι ένας από τους πιο σημαντικούς ιστορικούς τόπους της Ρόδου — «το πεδίο μάχης των υπερασπιστών της πόλης εναντίον των Οθωμανών Κατακτητών». Ένα ιδιαίτερο «πολιτισμικό τοπίο», στο πλαίσιο του οποίου συνδυάζονται με τρόπο μοναδικό η έννοια του σημαντικού για τη διαχρονική εξέλιξη της πόλης της Ρόδου αρχαιολογικού χώρου με το φυσικό περιβάλλον και το δομημένο — μνημείο με την ιδιαίτερη βαρύτητα που το χαρακτηρίζει.

Το σημερινό επίπεδο του πυθμένα της τάφρου είναι κατά 2–5 μέτρα χαμηλότερο από την στάθμη των οδών της αρχαίας πόλης, έτσι ώστε, κατά μήκος των παρειών του χώρου διατηρούνται σημαντικά αρχαία λείψανα (Εικ. 4), όπως τμήματα αγωγών του αρχαίου αποχετευτικού δικτύου, υδρευτικές στοές και δεξαμενές λαξευτές στο φυσικό πωρόβραχο, πλήθος πηγαδιών, λαξέυματα και υπολείμματα προγενέστερων της οχύρωσης αστικών υποδομών της πόλης (Hodge 1991, 48–66).

Ταυτόχρονα στο χώρο της τάφρου αναδεικνύεται θαυμάσια η σχέση του φυσικού με το δομημένο περιβάλλον και διατηρούνται ορατά αρκετά γεωλογικά στοιχεία σχετικά με το υπέδαφος και τον υδροφόρο ορίζοντα (Πιτιλάκης 1999). Η εμφάνιση των δύο σχηματισμών του φυσικού ψαμίτη στον οποίο εδράζονται οι κατασκευές (Ρόδου και Ασγούρου) και κυρίως η ύπαρξη χώρων συστηματικής λατόμησης του βράχου, απ' όπου προήλθε το υλικό κατασκευής των οχυρωματικών έργων, αναδεικνύουν το ανάγλυφο του τοπίου και δίνουν ένα μοναδικό αισθητικό αποτέλεσμα.

Σημαντικές καταστροφές σημάδεψαν ανεξίτηλα τη διαχρονική πορεία του μνημειακού συνόλου και μας το παρέδωσαν ως χαρακτηριστικό και πιο αγαπητό από τους πολίτες τοπόσημο της σύγχρονης πόλης.

Οι Τούρκοι αμέσως μετά την κατάληψη της Ρόδου επισκεύασαν τις οχυρώσεις με διαταγή του ίδιου του Σουλταίνου, όπως αναφέρεται σε χειρόγραφο ενός ανώνυμου Τούρκου που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη Hafiz και περιλαμβάνει περιγραφή του ιστορικού Mustafa Gelal-Zade (Rossi 1927), στις 29.12.1522 «εισήλθε ως κυρίαρχος της Ρόδου στο κατακτημένο φρούριο που του έδειχνε την ομορφιά του. Επισκέφθηκε και παρατήρησε τα μέρη της πόλης, την οχύρωση, το λιμάνι και τη θάλασσα, την μεγάλη αλυσίδα (που την έφεραν από τη Βενετία), τους πύργους του Μανδρακίου και των Αράβων και τα υπόλοιπα θαυμαστά μέρη και διέταξε να ορισθεί ο Σαντζάκ-Μπέης για την καλή φρούρηση της Ρόδου, ο Καδής και ο Καπετάνιος – Disdar και οι συντηρητές των τειχών για να επισκευάσουν τα ερειπωμένα τμήματα» (Rossi 1927). Στη φρουρά της Ρόδου περιλαμβάνονταν 500 «άνθρωποι των τειχών» (*hisar eri*) και 500 γενίτσαροι.

Είναι γνωστό από τις πολυάριθμες περιγραφές των πολιορκιών ότι οι κατασκευές των οχυρών είχαν πάθει μεγάλες ζημιές από τον συνεχή και ανηλεή βομβαρδισμό του πυροβολικού και από τις υπονομεύσεις. Αυτές οι πρώιμες επεμβάσεις των Τούρκων με δυσκολία διακρίνονται, γιατί όπως φαίνεται δεν αλλοίωσαν την αρχική μορφή τους. Τεκμηριώνεται και χρονολογείται με ακρίβεια μόνο η ανακατασκευή του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου, όπου ήταν και το επίκεντρο της μάχης του 1522, που έγινε σύμφωνα με περσική επιγραφή, εντοιχισμένη στη νότια όψη του, στα 1530–1531 από τον Αμπτ Ουλ-Τζελίλ (Rossi 1925 – 1926, 341– 344).

Το οχυρωματικό πρηνές (*Glacis*) που ως «νεκρή ζώνη» περιέβαλε τις οχυρώσεις και την οποία οι ιππότες για λόγους ασφάλειας διατηρούσαν αποψιλωμένη, φαίνεται ότι, από τις πρώτες δεκαετίες της κατάληψης της Ρόδου άρχισε να καλύπτεται από Μουσουλμανικούς και Εβραϊκούς τάφους.

Τη Ρόδο επειδή δεν απειλήθηκε σοβαρά στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, δεν άγγιξαν οι νέες ιδέες γύρω από την άμυνα και τα μεσαιωνικά τείχη, τα οποία διατηρώντας τη μεταβατική μορφή τους σώζονται ανέπαφα γύρω από την «παλιά πόλη» ή «παλιά αγορά» των Ροδίων. Από τα τέλη του 19ου αιώνα το φρούριο της Ρόδου χάνει οριστικά την αμυντική σημασία του και ταυτόχρονα τη συνεχή παρουσία του ανθρώπου που εξασφάλιζε τη φροντίδα και συντήρηση των τόσο εκτεταμένων οχυρωματικών κατασκευών.

Στο εμπορικό λιμάνι έξω από τη θαλασσινή πύλη και σε ένα μεγάλο τμήμα του μυχού του, σχεδόν ως την πύλη του Αποστόλου Παύλου κτίζονται το τελωνείο, καταστήματα και αποθήκες. Ταυτόχρονα κατεδαφίστηκαν το 1909, πιθανότατα λόγω ετοιμορροπίας, οι συμμετρικοί ορθογώνιοι πύργοι της πύλης του Ταρσανά, τραυματίζοντας ανεπανόρθωτα το θαλάσσιο μέτωπο του τείχους. Η μορφή τους μπορεί να αποκατασταθεί γραφικά με βάση τις σωζόμενες φωτογραφικές και σχεδιαστικές απεικονίσεις (Μανούσου-Ντέλλα 2009).

Μη αναστρέψιμη εξ' άλλου υπήρξε η κατάρρευση του πύργου του Naillac, γνωστού και ως «πύργος του λιμανιού» ή «πύργος των Αράβων», που ήταν αναμφίβολα ο κύριος πύργος της οχύρωσης των λιμανιών της Ρόδου και ένα από τα πιο γοητευτικά σημεία αναφοράς της πόλης (Gabriel 1923). Το επιβλητικό αυτό πανύψηλο κτίσμα που κυριαρχούσε πάνω από την πόλη και τις οχυρώσεις της φθάνοντας σε ύψος 46 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, εξαφανίστηκε στην κυριολεξία το 1863, ως συνέπεια της καταστροφικής έκρηξης της πυρίτιδας και της σεισμικής ακολουθίας του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.

Φαίνεται ότι το κτίσμα ήταν ήδη ερειπωμένο μετά τους σεισμούς και την ανατίναξη του Καμπαναριού του Αγίου Ιωάννη το 1856. Τότε καταστράφηκαν αρκετά κτήρια στο μνημειακό κέντρο της πόλης και ο επίσης πανύψηλος πύργος του Κολλάκειου, που αποδίδεται στον μεγάλο μάγιστρο Naillac και δέσποζε στο κέντρο του εμπορικού λιμανιού, προστατεύοντας τη βυζαντινή «θαλασσινή πύλη».

7. Άποψη του λιμανιού της πόλης της Ρόδου με τον μώλο των Μύλων (αρχείο ΥΠΠΟ-ΤΑΠΕΑΕ – 2000).

Παρόλο που είναι σίγουρο ότι η εξαφάνιση τριών τόσο δυναμικών στοιχείων των οχυρώσεων του λιμανιού θα πρέπει να ήταν φοβερό κτύπημα για το δημόσιο αίσθημα της εποχής, οι επικρατούσες κοινωνικές και οικονομικές κυρίως συνθήκες δεν επέτρεψαν την άμεση αποκατάστασή τους. Συνέπεια ήταν να στερηθεί οριστικά πλέον η Ρόδος τα σημαντικά αυτά τοπώσημα.

Πρωτοποριακές, πολεοδομικού χαρακτήρα, παρεμβάσεις των Ιταλών κατακτητών μετά το 1912 (Ciacci 1991· Maiuri και Jacorich 1928) οδήγησαν στη θεσμοθέτηση το 1920 μιας ανεκτίμητης αδόμητης ζώνης πρασίνου, ως προστασία και ανάδειξη της τειχισμένης μεσαιωνικής πρωτεύουσας. Η επιλογή της ιταλικής διοίκησης να διατηρήσει το μεσαιωνικό λιμάνι ως κεντρική θαλάσσια πύλη εισόδου και εξόδου εμπορευμάτων και ταξιδιωτών και η υιοθέτηση στη συνέχεια της ίδιας λύσης από την ελληνική διοίκηση, είχε δυσμενέστερες συνέπειες στη μορφή του αρχαίου και μεσαιωνικού λιμανιού και στις θαλάσσιες οχυρώσεις. Ο ανατολικός μώλος με τις διαχρονικές οχυρωματικές κατασκευές και τους μεσαιωνικούς ανεμόμυλους και ο πύργος των Μύλων, κτισμένος στα μέσα του 15ου αιώνα στο βόρειο άκρο του μώλου, είναι βυθισμένος πλέον σε μια πλατειά έκταση από τσιμέντο (Μανούσου-Ντέλλα 2001). Γιγάντια πλοία, τεράστια κιβώτια και εμπορεύματα και μεγάλα οχήματα δεν συνθλίβουν τις μεσαιωνικές οχυρώσεις μόνο αισθητικά, αλλά τις πληγώνουν με συγκρούσεις και κραδασμούς. Η φθορά των θαλάσσιων οχυρώσεων επιταχύνεται από μέρα σε μέρα από τα καυσάερια και τις δονήσεις των οχημάτων που κατευθύνονται προς το λιμάνι ή απομακρύνονται από αυτό (Εικ. 7).

Στη διάρκεια του τελευταίου μεγάλου πολέμου ίσχυσε εν μέρει η αρχική λει-

τουργία των οχυρώσεων. Ένα τμήμα τους χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο του άμαχου πληθυσμού, όπως οι προμαχώνες του Αγίου Γεωργίου και του Carretto και δύο-τρεις ανθυπόνομοι, ενώ στην τάφρο λειτούργησε στρατόπεδο συγκέντρωσης Ελλήνων Πατριωτών γνωστό ως *concentramento* (Σελλάς 1996). Στο φρούριο του Αγίου Νικολάου ο ιταλικός στρατός εγκατέστησε αντιαεροπορικά πυροβόλα για την άμυνα του λιμανιού. Έτσι έγιναν βαριές κατασκευές από οπλισμένο σκυρόδεμα και κτίστηκαν ογκώδεις τοίχοι με ασβεστόλιθους. Η μεσαιωνική πόλη και ιδιαίτερα το λιμάνι δέχτηκε ανηλεή βομβαρδισμό, που είχε ως συνέπεια την καταστροφή τμημάτων της οχύρωσης (Μανούσου-Ντέλλα 2001). Μεγάλες φθορές υπέστη και ο πύργος των Μύλων ή της Γαλλίας καθώς επίσης και τμήματα των χερσαίων οχυρώσεων.

Αμέσως μετά την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, ένας από τους σημαντικότερους στόχους της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας ήταν η αποκατάσταση των πληγέντων τμημάτων των οχυρώσεων, κυρίως για ψυχολογικούς και τουριστικούς λόγους (Κοντής 1952).

Μετά το 1967 ο ρυθμός της συντήρησης των ροδιακών μεσαιωνικών οχυρώσεων μειώθηκε δραστικά. Λόγοι ήταν η έλλειψη επαρκών κρατικών επιχορηγήσεων και η πίεση που δέχτηκε η αρχαιολογική υπηρεσία, λόγω της μεγάλης οικοδομικής δραστηριότητας των Ροδίων και της άμεσης προτεραιότητας των σωστικών ανασκαφών (Κόλλιας 2010).

Το 1971 έγιναν εργασίες συντήρησης και σωστικές κυρίως επεμβάσεις στο φρούριο του Αγίου Νικολάου το οποίο παρά τον ρόλο που είχε στη διάρκεια των εχθροπραξιών του πολέμου δεν έπαθε σοβαρές ζημιές. Οι ισχυροί νοτιοδυτικοί άνεμοι, από τους οποίους υποφέρει τον χειμώνα η Ρόδος, είχαν παρασύρει τους φυσικούς ογκόλιθους από την ανατολική πλευρά του φρουρίου και είχαν υποσκάψει τα θεμέλιά του. Η αρχαιολογική υπηρεσία σε συνεργασία με το λιμενικό ταμείο Ρόδου πόντισε μεγάλες ποσότητες φυσικών ογκολίθων για να διακοπεί η φθοροποιός άμεση ενέργεια των θαλάσσιων κυμάτων.

Από το 1974 έως το 1976 έγιναν συστηματικές εργασίες στερέωσης του πύργου των Μύλων που κινδύνευε με κατάρρευση εξαιτίας των ζημιών που υπέστη στη διάρκεια του πολέμου. Από το τέλος του 1977 μειώθηκε στο ελάχιστο η ένταση των εργασιών συντήρησης στο οχυρωματικό σύνολο. Αιτίες ήταν η έλλειψη χρημάτων, η μείωση των έμπειρων τεχνιτών και η παντελής απουσία τεχνικού-επιστημονικού προσωπικού.

Το 1982 κατέρρευσε σε μεγάλο μήκος το μεταπρομαχώνιο τμήμα του προτειχίσματος του τομέα της «γλώσσας» της Προβηγίας (Μανούσου-Ντέλλα και Ντέλλας, επιμ. 2008). Τα σημάδια του χρόνου και της απουσίας του ανθρώπου από τις οχυρώσεις και την τάφρο ήταν πλέον φανερά. Τα ογκώδη επιχωματωμένα οχυρά των χερσαίων τειχών αφέθηκαν να διαβρώνονται κυρίως από τη συχνά ανεξέλεγκτη ροή των ομβρίων υδάτων. Οι επιφάνειες των ευπαθών πορωδών

8

8. Χαρακτηριστική φθορά πριν την κατάρρευση στο ανατολικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας (αρχείο Γραφείου προγραμματικής σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ – Δήμου Ρόδου – 1990).

λίθων υπέφεραν από την επίδραση της βλάστησης, των ατμοσφαιρικών παραγόντων, της υγρασίας και των αλάτων του θαλάσσιου περιβάλλοντος (Εικ. 8).

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 η κατάσταση των τειχών είχε φθάσει σε οριακό σημείο. Ο ρυθμός φθοράς ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος του ρυθμού συντήρησης και μεγάλα τμήματα κατέρρευσαν από το 1993 ως το 1999, στο χερσαίο κυρίως τμήμα προς την τάφρο (Μανούσου-Ντέλλα 2001) (Εικ. 9). Αποτέλεσμα των οξυμένων αυτών προβλημάτων ήταν η δημιουργία στη Ρόδο ενός αξιόμαχου μηχανισμού αντιμετώπισης αναστηλωτικών έργων μεγάλης κλίμακας, προσαρμοσμένου στις ανάγκες του πληγωμένου μνημείου (Εικ. 10).

Την ίδια χρονική στιγμή το 1986 ανατέθηκε από την UNESCO στον διεθνή φήμης ιταλό αρχιτέκτονα Renzo Piano η εκπόνηση μελέτης «Αποκατάστασης της τάφρου της αρχαίας πόλης της Ρόδου». Το σχέδιο που προχώρησε σε επίπεδο προμελέτης, έλαβε αρκετή δημοσιότητα σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, δεν κατέστη όμως δυστυχώς δυνατή η εφαρμογή του (Μανούσου-Ντέλλα 2001).

Μεγάλα έργα προχώρησαν μετά το 1995 από μία διεπιστημονική ομάδα που οργανώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού – 4η ΕΒΑ και εντάχθηκε στα έργα του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων το 1998, με την ίδρυση και λειτουργία της «Επιτροπής Παρακολούθησης Έργων στα μνημεία της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου» (Κόλλιας 2006).

9

10

9. Η κατάρρευση του δυτικού άκρου του προχώματος της Αγγλίας το 1994. **10.** Λήψη επειγόντων σωστικών μέτρων μετά την κατάρρευση στον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη τον Νοέμβριο του 1993.

Παράλληλα οργανώθηκε ένα σύστημα παρακολούθησης της εξέλιξης των φθορών στις ιστορικές τοιχοποιίες, σε συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες στα πλαίσια ανάθεσης εξειδικευμένων ερευνητικών προγραμμάτων σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα (Πιπιλάκης και Σέξτος 2001).

Όλες οι καταρρεύσεις της περιόδου αυτής, αλλά και οι σημαντικότερες ετοιμορροπίες και προβλήματα που διαπιστώθηκαν στο σύνολο της οχύρωσης, αποκαταστάθηκαν με γρήγορους ρυθμούς (Εικ. 11, 12, 13, 14), με αυτεπιστασία στο πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας εργοταξίων υψηλής εξειδίκευσης, ικανών να αντιμετωπίζουν σύνθετα αναστηλωτικά προβλήματα (Μανούσου-Ντέλλα 1998, 2001, 2006, 2008). Σήμερα, μετά από μια 15ετία συστηματικών επεμβάσεων διαπιστώνουμε με ανακούφιση ότι δεν υπάρχουν μεγάλα και άλυτα προβλήματα στα μεσαιωνικά τείχη της Ρόδου. Στόχος του αναστηλωτικού προγράμματος είναι να καταστεί ο ρυθμός φθοράς πιο αργός από τον ρυθμό συντήρησης. Σε αυτό βοηθούν ιδιαίτερα τα ευρύτερα περιβαλλοντικά μέτρα, ως επιφανειακές διαμορφώσεις και αφανείς εργασίες υποδομής που έχουν στόχο τη διευθέτηση των όμβριων και υπογείων υδάτων και την ομαλή διοχέτευσή τους προς τη θάλασσα.

Το 2001 η τάφρος της πόλης της Ρόδου χαρακτηρίστηκε επισήμως αρχαιολογικός χώρος, του οποίου η ευθύνη ανήκει αποκλειστικά στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Στο πλαίσιο της σύγχρονης επέμβασης που βρίσκεται σε εξέλιξη, σε εφαρμογή του εγκεκριμένου από το Υπουργείο Πολιτισμού «Σχεδίου προστασίας - διαμόρφωσης - ανάδειξης» (Μανούσου-Ντέλλα 2008), συντελείται μία θεμελιακή αλλαγή του χαρακτήρα του χώρου, επιδιώκεται να επιτευχθεί μία νέα ισορροπία και προδιαγράφεται το μέλλον της συνολικής αναβάθμισής του τουλάχιστον για μία 20ετία. Το νέο στοιχείο στην ανάπλαση του χώρου της τάφρου, που θεωρείται ως ο άξονας ανάδειξης του χερσαίου τμήματος των οχυρώσεων, είναι η επανένταξη

11

12

13

14

11. Ο προμαχώνας του Αγίου Ιωάννη μετά την αποκατάσταση. **12.** Το ανατολικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας μετά την αποκατάσταση. **13.** Το δυτικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας μετά την ανακατασκευή. **14.** Η αποκατάσταση της κατάρρευσης του προτειχίσματος του τομέα της Προβηγκίας το 2003.

15

16

15. Σχολική εκδρομή στην τάφρο το 2010. 16. Η γέφυρα της Πύλης D'Amboise.

της κλίμακας του ανθρώπου και της χρήσης των χώρων όχι πλέον στα πλαίσια του πολέμου αλλά στα πλαίσια της ειρήνης και των πολιτιστικών ανταλλαγών ιδιαίτερα μεταξύ των λαών της Μεσογείου.

Στόχος δεν είναι να μετατραπεί ο μνημειακός αυτός χώρος σε ένα ακόμη πολυσύχναστο τμήμα μιας από τις πιο τουριστικές μεσαιωνικές πόλεις της Ευρώπης. Η περιήγηση της τάφρου πρέπει να είναι συνειδητή επιλογή του επισκέπτη που επιθυμεί να βρεθεί σε ένα χώρο περισυλλογής και αναψυχής απολαμβάνοντας τη μοναδική θέα των επιβλητικών οχυρώσεων που θα τον μεταφέρουν σε άλλη εποχή πλουτίζοντας τον συναισθηματικά.

Οι γενικές αρχές που εφαρμόζονται κατά τη διαμόρφωση του χώρου είναι οι ακόλουθες:

- α. Η διατήρηση της αυτοτέλειας του χώρου και του σαφούς διαχωρισμού του από τη νεότερη πόλη με δύο μόνο κύριες εισόδους στο Μανδράκι και την Ακαντιά και με ελεύθερη απόδοσή του προς τους πολίτες και τους πολυάριθμους επισκέπτες της Ρόδου, σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις περί ενεργού προστασίας και επανένταξης των μνημείων στη ζωή της σύγχρονης πόλης (Εικ. 15).
- β. Η καλή επικοινωνία του με ενδιάμεσες εισόδους – εξόδους στο ύψος των κύριων πυλών της οχύρωσης, που λειτουργούν ως κόμβοι σύνδεσης τόσο με την τειχισμένη όσο και με την νέα πόλη και η διευκόλυνση της πρόσβασης προς το εσωτερικό της τειχισμένης πόλης, της οποίας αποτελεί οργανικό τμήμα (Εικ. 16).
- γ. Ο περίπατος αναπτύσσεται γραμμικά κατά μήκος της τάφρου, όπως και κατά μήκος των οχυρωματικών κατασκευών στα προτεινόμενα, τον περίδρομο και το περιμετρικό άλσος.

17

17. Η διαμόρφωση της τάφρου στον τομέα της Αγγλίας.

- δ. Για λόγους τόσο αισθητικούς όσο και ενίσχυσης των θεμελιώσεων των κατασκευών αλλά και καλύτερης φυσικής απορροής των όμβριων υδάτων προς τον κεντρικό υπόγειο αγωγό, επιλέγεται η μορφή του στενού δρομίσκου πλάτους 5–6 μ. που συνήθως διατάσσεται κεντρικά στο χώρο με πρανές από φυσικό έδαφος προς τη βάση των τειχών. Άλλωστε αυτή ήταν η μορφή του τοπίου πριν τις πρόσφατες αποχωματώσεις, όπως τεκμηριώνεται από πλήθος παλαιότερες απεικονίσεις του χώρου.
- ε. Όπου αυτό είναι δυνατόν, με επιφανειακό καθαρισμό αποκαλύπτεται ο φυσικός βράχος που παραμένει ορατός στη διαμόρφωση του χώρου, ενώ επιδιώκεται τονισμός όλων των ιχνών, λαξευμάτων κλπ. (Εικ. 17).

Στις επιφάνειες όπου κατά τον επιφανειακό καθαρισμό δεν εντοπίστηκε το φυσικό πέτρωμα γιατί η λατόμηση έχει προχωρήσει βαθύτερα, εφαρμόζεται ως «υλικό πλήρωσης» αλλά και επίστρωσης των επισκέψιμων χώρων το πρανές φυσικού εδάφους, με επιφανειακή φύτευση γρασιδιού. Από την μέχρι σήμερα εφαρμογή τέτοιου τύπου διαμορφώσεων φυτεμένου πρανού παρατηρήθηκε ότι:

- α. Αισθητικά εντάσσεται ομαλά στο ιδιαίτερα φορτισμένο περιβάλλον και προσφέρει την απαραίτητη ποικιλία και ξεκούραση ως υλικό συνοδείας της διαμόρφωσης. Εξάλλου αυτοφυής αγρωστώδης βλάστηση υπάρχει σε αδιατάρακτα τμήματα του πυθμένα της τάφρου, στον περίδρομο και τα επιχωμένα τμήματα των οχυρώσεων.
- β. Ως υλικό επίστρωσης ευνοεί την καθαριότητα του χώρου, ενώ είναι προσιτό στους επισκέπτες ως επιφάνεια καθιστικού, παιχνιδιού και λοιπών δραστηριοτήτων.
- γ. Σημαντικό στοιχείο επίσης είναι η αποφυγή επιπεδότητας στον πυθμένα της τάφρου και η δημιουργία ενός φυσικού «ανάγλυφου» που ζωντανεύει το χώρο και οδηγεί το μάτι προς τα σημαντικά από άποψη θέας σημεία του χώρου.

Η έντονη παρουσία της φύσης στο εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου αποτελεί ευχάριστη έκπληξη για τον επισκέπτη-περιπατητή και ποικίλλει το ιστορικό τοπίο. Ο χώρος της τάφρου είναι ένα χαρακτηριστικό οικοσύστημα του Αιγαίου με έδαφος αρκετά φτωχό και ευαίσθητο. Στη μορφή που μας παραδόθηκε περιλαμβάνει αρκετά μεγάλα δέντρα, τα οποία αναπτύχθηκαν εκεί μετά την τουρκοκρατία, είτε ως αυτοφυή είτε ως κατάλοιπα παλαιότερων διαμορφώσεων. Αυτοφυή πρέπει να είναι πολλά κυπαρίσσια, οι γραμμιθιές, η μελικουκιά και πιθανόν κάποιες χουρμαδιές. Τα δέντρα αυτά, μεταξύ των οποίων και μία σπάνια βελανιδιά, θεωρούνται διατηρητέα στοιχεία του μνημειακού περιβάλλοντος, πολύτιμα για τη νέα διαμόρφωση του πυθμένα της τάφρου. Βέβαια δεν συνιστάται η αύξησή τους, ιδιαίτερα προς την πλευρά των τειχών. Δυστυχώς τα τελευταία τρία χρόνια χάθηκε μεγάλος αριθμός παλιών αυτοφυών φοινίκων και χουρμαδιών, λόγω του γνωστού προβλήματος που εξαπλώθηκε ραγδαία στη Μεσόγειο κυρίως μετά το έτος 2000. Η διαμόρφωση της τάφρου στις περιοχές αυτές προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα (Εικ. 15).

Στην πορεία του αρχαιολογικού περιπάτου επιδιώκεται μία ιστορική αναδρομή με στόχο την κατανόηση των βασικών χαρακτηριστικών του χώρου και της σχέσης του με την υποδομή της μεγάλης ελληνιστικής πόλης που προϋπήρξε.

Μια αλληλοδιαδοχή εικόνων με έντονο τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα παραπέμπει στις μορφές που είχε ο χώρος στη διάρκεια της ιστορικής του εξέλιξης σε εναλλαγή με χώρους «φιλικούς» προς τους επισκέπτες με πολλαπλές δυνατότητες δραστηριοτήτων, στο πλαίσιο της περιήγησης, ενημέρωσης και αναψυχής τους.

Μία άλλη διάσταση του χώρου είναι η παρουσίαση της έννοιας της παλαιότητας, της αυθεντικότητας και της φθοράς που υφίσταται με το πέρασμα του χρόνου. Σήμερα και τουλάχιστον για την επόμενη 20ετία διατάσσονται κατά μήκος του περιπάτου της τάφρου, αλλά και σε κεντρικά σημεία των λιμανιών και των τριών οχυρωμένων μολων τους, μεγάλα οργανωμένα εργοτάξια. Οι εργοταξιακοί αυτοί χώροι παίζουν σημαντικό ρόλο στη μεταστροφή της αντίληψης για τις μνημειακές οχυρωματικές κατασκευές εισάγοντας την έννοια της ανάγκης συνεχούς συντήρησης και προστασίας τους «προς όφελος της Ανθρωπότητας». Πρέπει να είναι χώροι τακτοποιημένοι και ελκυστικοί στο κοινό με έντονο εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Λόγω της κλίμακας των έργων και της μεγάλης χρονικής διάρκειας των εργασιών πρέπει να είναι, περιοδικά τουλάχιστον, επισκέψιμοι από το κοινό.

Η ένταξη χρήσεων στους στεγασμένους χώρους των πύργων-προμαχώνων που έχουν πρόσβαση από την τάφρο (Κάσδαγλη και Μανούσου-Ντέλλα 2007), γίνεται μετά από ειδική μελέτη διαμόρφωσης των επί μέρους χώρων και περιορίζεται αυστηρά σε πολιτιστικές-μουσειακές και εκπαιδευτικού χαρακτήρα δραστηριότητες που απευθύνονται σε όλες τις κατηγορίες πολιτών. Η χρήση οπτικοακουστικών ή άλλων μέσων θεωρείται επιβεβλημένη για την κατανόηση της σημασίας του μνημειακού συνόλου (Μανούσου-Ντέλλα 2001).

18

19

18. Το θέατρο «Μελίνα Μερκούρη» στην τάφρο το 2003.
19. Ο προμαχώνας του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου μετά την ολοκλήρωση της Α΄ φάσης εργασιών αποκατάστασης το 2008.

Επιδιώκεται επίσης η οργάνωση «υπαίθριων μουσείων» στο περιβάλλον σημαντικών οχυρωματικών μνημείων, όπως στον αρχαίο-μεσαιωνικό μόλο των Μύλων όπου τον Ιούνιο του 2002 παρουσιάστηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα «Η ιστορία μιας ανασκαφής: Από τον αρχικό σχεδιασμό στην τελική παρουσίαση» (ΥΠΠΟ – 4η ΕΒΑ 2002), στην πλατεία προ της κεντρικής «θαλασσινής πύλης» του μεγάλου λιμένα, στις υδρευτικές και αποχετευτικές στοές των τομέων των «γλωσσών» της Γερμανίας και της Ωβέρνης όπου τον Οκτώβριο του 2000 έγιναν εκδηλώσεις με θέμα το «Αθάνατο Νερό».

Σημαντική εξέλλου είναι η ανάπτυξη ποικίλων δραστηριοτήτων με την ευρηματική πρωτοβουλία των πολιτών, όπως κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα εκδηλώσεις, παιχνίδια κλπ.

Η θεατρική λειτουργία θεωρείται απολύτως συμβατή με τον χαρακτήρα ανάδειξης του χώρου της τάφρου. Θεατρικά δρώμενα ή και θέατρο δρόμου είναι δυνατόν να προσαρμόζονται στα διάφορα τμήματα και διαπλατύνσεις του γραμμικώς εξελισ-

σόμενου περιπάτου, με την προϋπόθεση ότι θα χρησιμοποιούνται κινητά στοιχεία εξοπλισμού, τα οποία θα απομακρύνονται άμεσα και με ευθύνη των διοργανωτών.

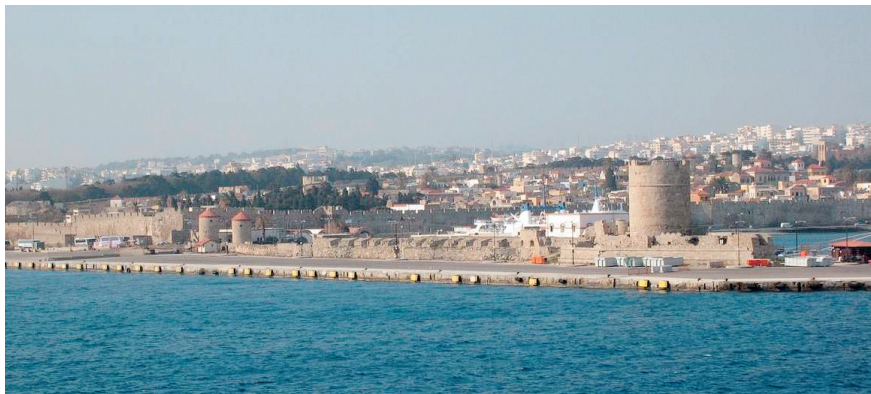
Το γνωστό από το 1994 ως «θέατρο Μελίνα Μερκούρη», ως μία πρώιμη προσπάθεια κοινωνικοποίησης του μνημειακού χώρου, λειτούργησε από το 1983 επί μία δεκαετία μέχρι το 2002 καταξιώνοντας την τάφρο στη συνείδηση των πολιτών ως χώρο μνημειακό και χώρο πολιτισμού, όπου μπορεί κανείς να βιώσει σημαντικές καλλιτεχνικές εμπειρίες σε ένα μοναδικό φυσικό και ιστορικό περιβάλλον. Τα προβλήματα που δημιούργησε η αντιαισθητική εφήμερη κατασκευή του, που ιδιαίτερα σε πολυάριθμες όσον αφορά στην προσέλευση του κοινού εκδηλώσεις ήταν πλέον ανασφαλής, οδήγησαν στην αποξήλωσή του τον Οκτώβριο του 2002.

Το Υπουργείο Πολιτισμού, αναγνωρίζοντας ότι η λειτουργία ενός μόνιμου υπαίθριου θεάτρου υψηλής ποιότητας ως προς το σχεδιασμό και την κατασκευή είναι ανάγκη κοινωνική και πολιτιστική για την πόλη της Ρόδου, προχώρησε άμεσα στην εγκατάσταση του νέου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη» που λειτούργησε τον Ιούλιο του 2003 στην ίδια θέση στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης επέμβασης με υποδειγματικό χαρακτήρα στους τομείς Ιταλίας και Προβηγκίας (Εικ. 18).

Η ένταξη του νέου θεάτρου «Μελίνα Μερκούρη» (Μανούσου-Ντέλλα 2006) απετέλεσε την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της τάφρου, για την οποία είχαν τεθεί από την αρχή προδιαγραφές υψηλής ποιότητας ως προς τον σχεδιασμό και την κατασκευή. Ο έντονος προβληματισμός που διατυπώθηκε κατά την εκπόνηση των μελετών αλλά και την εκτέλεση του έργου αντικατοπτρίζει τη δυσκολία ενός θέματος δυσεπίλυτου σε πανελλήνιο αλλά και διεθνές επίπεδο.

Η νέα διαμόρφωση έχει στόχο να αναπαραχθεί, όσο είναι δυνατόν, το αρχικό ανάγλυφο του πυθμένα του αρχαιολογικού χώρου πριν την διατάραξη που υπέστη κατά τη θεμελίωση της μεταλλικής κατασκευής του θεάτρου το 1983. Η κατασκευή είναι χαμηλότερη, ενσωματωμένη σε πρανές εδάφους, ώστε να επιτρέψει τις οπτικές φυγές που είχε πάντα ο χώρος και προς τις δύο πλευρές της συνέχειας της πορείας της τάφρου.

Στο τέλος του 2008 ολοκληρώθηκε η Α΄ φάση του μεγαλύτερης κλίμακας έργου που έχει προχωρήσει από την Ελληνική Διοίκηση: η στερέωση του προμαχώνα του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου (Μανούσου-Ντέλλα και Ντέλλας επιμ. 2008) (Εικ. 19). Η συνέχεια και ολοκλήρωση του μνημειώδους αυτού έργου, στα πλαίσια του οποίου πρόκειται να οργανωθεί ειδικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα λάξευσης λιθοσωμάτων και κατασκευής παραδοσιακής μεσαιωνικής τοιχοποιίας, είναι υπό ένταξη στο ΕΣΠΑ (2007–2013). Με το ίδιο έργο προβλέπεται να προχωρήσει και η αποκατάσταση-ανάδειξη του περίφημου αναγεννησιακού κήπου του μεγάλου μαγίστρου στην άνω πλατφόρμα του προμαχώνα του (Μανούσου-Ντέλλα 2006).

20

21

20. Ο μόλος των Μύλων. Γενική άποψη το 2010. 21. Η ανάδειξη της ελληνιστικής οχύρωσης στον αρχαιολογικό χώρο του μόλου των Μύλων το 2010.

Το πρόγραμμα προβλέπεται να επικεντρωθεί στη συνέχεια κυρίως στη συστηματική συντήρηση του μετώπου του θαλασσινού τείχους και στους τρεις μόλους: του Αγίου Νικολάου, του Naillac, και των Μύλων (Εικ. 20, 21).

Η επέμβαση στις οχυρώσεις της πόλης της Ρόδου είναι το πρώτο συνολικό πρόγραμμα αποκατάστασης ενός τόσο εκτεταμένου μνημειακού συνόλου που προχωρεί προς ολοκλήρωση στην περίοδο της Ελληνικής Διοίκησης από την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου μέχρι σήμερα και ίσως το μεγαλύτερο αναστηλωτικό εργοτάξιο σε ανάλογης κλίμακας μεσαιωνικό μνημείο στην Ελλάδα.

Πρόκειται για μία επένδυση της ελληνικής πολιτείας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε πολιτισμό και εκπαίδευση του κοινωνικού συνόλου. Θα πρέπει να διασφαλιστεί ότι και στο μέλλον δεν θα γίνουν αποδεκτές χρήσεις που θα εμπορευματοποιούν ή θα «τουριστικοποιούν» το σύνολο ή τμήματα του χώρου, αποσκοπώντας σε διαφημιστική ή άλλη κερδοσκοπικού χαρακτήρα εκμετάλλευσή του.

Η προοπτική του μετασχηματισμού του μνημειακού χώρου σε περιοχές μέσα στις οποίες οι πολίτες έχουν την ευκαιρία να ζουν, να κινούνται, να ψυχαγω-

γούνται και να εκπαιδεύονται είναι καθοριστική για το μέλλον του εξαιρετικού αυτού δείγματος της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς που αντιπροσωπεύει η μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου.

Είναι σαφές τέλος ότι η μέριμνα συντήρησης των τόσο εκτεταμένων και σύνθετων οχυρωματικών κατασκευών, η παλαιότητα των οποίων έχει ξεπεράσει ήδη τα 600 χρόνια, πρέπει να είναι συνεχής (Κόλλιας 2010). Το ελληνικό κράτος έχει χρέος να εξασφαλίσει προοπτικά την ετοιμότητα επέμβασης, διατηρώντας και ανανεώνοντας τον υπάρχοντα σήμερα μηχανισμό. Η άγρυπνη παρακολούθηση της αργής αλλά σημαντικής εξέλιξης των φθορών αποτελεί την καλύτερη προϋπόθεση για το μνημειακό σύνολο, ώστε να παραδίδεται με ασφάλεια από γενιά σε γενιά «προς όφελος της Ανθρωπότητας».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benevolo, L. *Η πόλη στην Ευρώπη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- Bourbon, J. B. «Relation du second siège de Rhodes en 1522». Στου Μ. L'Abbe de Vertot (επιμ.), *Histoire des chevaliers hospitaliers de St. Jean de Jérusalem appelés depuis les chevaliers de Rhodes et aujourd'hui les chevaliers de Malte*, τόμ. 2 (1726): 622–88. Παρίσι.
- Braudel, F. *Οι μνήμες της Μεσογείου*. Αθήνα: Νέα Σύνορα, 2000.
- Braudel, F., M. Aumant, και F. Coarelli. *Η Μεσόγειος. Ο χώρος και η ιστορία*. Αθήνα, 1990.
- Ciacci, L. *Rodi Italiana (1912–1923)*. Venezia, 1991.
- De Riquer, M. «Περιγραφή της πολιορκίας του 1444 στο ποίημα του καταλανού Francesc Ferrer». *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 2 (1983): 306 κ.ε. Ρόδος.
- De Vaivre, J. B. «Autour du grand siège de 1480. Descriptions de Rhodes à la fin du XVe siècle». *Société de l'Histoire et du patrimoine de l'Ordre de Malte* 22 (2009): 36–117. Παρίσι.
- Δουκέλλης, Π. επιμ. *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*. Αθήνα: Εστία, 2005.
- Dupui, M. «Relation du siège de Rhodes en 1480». Στου Μ. L'Abbe de Vertot (επιμ.), *Histoire des chevaliers hospitaliers de St. Jean de Jérusalem appelés depuis les chevaliers de Rhodes et aujourd'hui les chevaliers de Malte*, τόμ. 2 (1726): 598–616. Παρίσι.
- Fara, A. *La citta da Guerra*. Τορίνο: EINAUDI, 1993.
- French, T. W. «Losses and survival in the Dodecanese». *BSA* 43 (1948): 193–94.
- Gabriel, A. *La cite de Rhodes*. Παρίσι: E. de Boccard, 1923.
- Heers, J. *Fortifications, portes de villes, places publiques, dans le monde méditerranéen*. Παρίσι, χ.χ.
- Hodge, A. T. *Roman aqueducts and water supply*. London, 1991.
- Κάσδαγλη, Α.-Μ., και Κ. Μανούσου-Ντέλλα. «Ο προμαχώνας του αγίου Γεωργίου, το πιο εξελιγμένο οχύρωμα των Ιωαννιτών ιπποτών στη Ρόδο». *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τόμ. ΚΗ' (2007): 115–30. Αθήνα.
- Κόλλιας, Η. *Οι ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1991.
- . *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 1994.

- . «Το ιστορικό των επεμβάσεων στο οχυρωματικό σύνολο της πόλης της Ρόδου». *Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου για τη συντήρηση των μνημείων της Μεσογείου*, 6/11 Μαΐου 1997. τομ. 4. Αθήνα, 1997.
- . «Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου». *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τομ. Κ' (1998): 149–64. Αθήνα.
- . «Η ανάδειξη και η διαχείριση της τάφρου της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου». Σεμινάριο, *Αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς* (1998) (2006): 163–72. Αθήνα.
- . «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης». *Διεθνές επιστημονικό συνέδριο «Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυση της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)»*. Τόμ. Β' (2000): 299–308. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- . «Το έργο της επιτροπής παρακολούθησης έργων στα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου». *Το έργο των επιστημονικών επιτροπών αναστήλωσης, συντήρησης και ανάδειξης των μνημείων* (2006): 251–71. Αθήνα: ΥΠΠΟ-ΤΔΠΕΑΕ.
- . «Η πολιτική της αποκατάστασης και ανάδειξης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου μετά το δεύτερο μεγάλο πόλεμο (1947–2000) και τα επιτεύγματα της». *Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα 1950–2000* (2010): 207–28. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Kontis, I. «Recent restoration and preservation of monuments of the knights of Rhodes». *BSA* 47 (1952): 213–16.
- . «Τα αρχαία τείχη της Ρόδου Α': Οι συγγραφείς». *ΑΔ 18 – Μελέτες* (1963): 76–94. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Κωνσταντινόπουλος, Γ. *Αρχαία Ρόδος*. Αθήνα, 1986.
- Luttrell, A. «Το βυζάντιο και οι Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου». *Σύμμεικτα II* (1997): 189–214. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- . «Earthquakes in the Dodecanese: 1303–1513». *Συμπόσιο «Natural disasters in the Ottoman Empire»*, 10/12 Ιανουαρίου 1997 (1999): 145–51. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Μαίλλης, Α., Κ. Σκανδαλίδης, και Φ. Τσαλαχούρης. *Η Ρόδος τον 19ο αιώνα*. Ρόδος: Θυμέλη/ΤΕΔΚ Δωδεκανήσου, 2002.
- Maiuri, A., και G. Jacopich. «Rapporto generale del servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall'anno 1912 all'anno 1927». *ClRh I* (1928): 163–73.
- Μανούσου-Ντέλλα, Κ. «Προς ένα σχέδιο ολοκληρωμένης αποκατάστασης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου». *Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου για τη συντήρηση των μνημείων της Μεσογείου*, 6/11 Μαΐου 1997, τομ. 4 (1997). Αθήνα.
- . «Program for the integrated restoration and environmental upgrading of the monumental complex of the fortifications of Rhodes». *Συνέδριο «The fortifications in the Mediterranean Basin. Technologies for Preservation and Conservation»*, 25/31 Μαΐου, Ρόδος (1998): 218–37. Μπάρι.
- . «Ρόδος, Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης». *ΔΧΑΕ*, τομ. ΚΑ' (2000): 27–42. Αθήνα.
- . *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985–2000)*. Ρόδος, 2001.
- . «Μεσαιωνικές οχυρώσεις της πόλης της Ρόδου. Μεθοδολογία και αρχές επεμβάσεων». *Συνέδριο «Ηπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών»* (2001): 145–57. Θεσσαλονίκη.
- . «Το φρούριο του Αγίου Νικολάου και η οχύρωση του μεσαιωνικού λιμανιού — Μανδράκι — της πόλης της Ρόδου κατά τον 15ο αι.». *Πρακτικά ημερίδας «Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών»* (2002): 31–48. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- . «Η μνημειακή ζώνη των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου προς το μικρό λιμένα — Μανδράκι — και ο προμαχώνας του παλατιού του μεγάλου μαγίστρου». *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων ΕΤΕΠΙΑΜ*, 14/17 Ιουνίου 2006. Λιμάνι Θεσσαλονίκης – Αποθήκη 1, 2006.

- . «Η ανάδειξη ενός διαχρονικού μνημειακού χώρου ανάμεσα στο φυσικό τοπίο και τη ζωή της σύγχρονης πόλης της Ρόδου». Στους Β. Καραγιώργη και Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο «Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου»* (2006): 149–64. Αθήνα.
- . «Η πρόωμη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου». *Διεθνές Συνέδριο «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου»* (2007): 331–40. Αθήνα.
- . *Σχέδιο προστασίας-διαμόρφωσης-ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου*. Ρόδος, 2008.
- . «Οι θαλάσσιες οχυρώσεις και τα λιμάνια της πόλης της Ρόδου». *ΔΧΑΕ*, τομ. Α' (2009): 67–80. Μανούσου-Ντέλλα, Κ., και Γ. Ντέλλας. «Αρχές αποκατάστασης-ανάδειξης των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου». *Διεθνές Συνέδριο «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου»* (2007): 49–63. Αθήνα.
- επιμ. *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης 2000–2008*. Ρόδος, 2008.
- Μανούσου, Κ., και Ε. Παπαβασιλείου. «Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για το σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό-διευθέτηση της πόλης». *Επιστημονικό συνέδριο: «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές»*, 27/30 Σεπτεμβρίου (1993): 583–602. Αθήνα.
- Μιχαλάκη-Κόλλια, Μ. «Η ελληνιστική Ρόδος στα όρια της μεσαιωνικής πόλης και η ερμηνευτική παρουσίαση των υπολειμμάτων της». *Διεθνές Συνέδριο «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου»* (2007): 71–80. Αθήνα.
- Ο'Neil, J. «Rhodes and the origin of the bastion». *Ant* 34 (1954): 45–54.
- Παπαχριστοδούλου, Χ. *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*. Αθήνα, 1994 (β' έκδοση συμπληρωμένη).
- Πιτιλάκης, Κ. *Αρχαιολογικός χώρος Νυμφαίου – Διερεύνηση γεωλογικών γεωτεχνικών συνθηκών*. Θεσσαλονίκη, 1999.
- Πιτιλάκης, Κ., και Α. Σέξτος. «Ανάπτυξη ειδικού λογισμικού αποτύπωσης, κατηγοριοποίησης, βαθμονόμησης και ιεράρχησης των προβλημάτων στις οχυρώσεις της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου». *Συνέδριο «Ηπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών»* (2001): 145–57. Θεσσαλονίκη.
- Ποζιόπουλος, Α. «Χαρακτηριστικές φθορές στις μεσαιωνικές οχυρώσεις της παλιάς πόλης της Ρόδου». *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου»*, 27/29 Νοεμβρίου 1986, Ρόδος–Καστελλανία (1992): 149–66. Αθήνα.
- Rossi, E. *Assedio e conquista di Rodi nel 1522 (secondo le relazioni edite e inedite dei Turchi)*. Ρώμη, 1927.
- . «L'iscrizione ottomana in Persiane sul bastione della Torre di S.Maria a Rodi». *ASAtene* VIII–IX (1925–1926).
- Santoro, R. «I restauri degli edifice medievali di Rodi». *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*. Catania, 1996.
- Σελλάς, Στ. *Το στρατόπεδο συγκεντρώσεως των Δωδεκανησίων Ελλήνων υπηκόων της 28ης Οκτωβρίου 1940 – «concentramento» – στη Ρόδο*. Ρόδος, 1996.
- Τσιρπανλής, Ζ. *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421–1453)*. Ρόδος, 1995.
- . *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα (1912–1943)*. Ρόδος, 1998.
- Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*. Αθήνα: ΤΑΠΑ, 2004.
- UNESCO. *Cites souvenir, cites d'avenir, Villes du patrimoine mondial* (1991): 128. Quebec: Musée de la civilization.
- Υπουργείο Πολιτισμού–4η ΕΒΑ. *Ανοικτές Ημέρες. Η ιστορία μιας ανασκαφής: από τον αρχικό σχεδιασμό στην τελική παρουσίαση, Ρόδος-Εμπορικό Λιμάνι, 1/2 Ιουνίου 2002* (2002).